

מעשה חנה ושבעת בניה בספרות העברית

מאת

גרשון דוד כהן

לא יחוסם וחכמתם של חנה ושבעת בניה זכו להם שיהפכו למשל בפי העם, אלא רוקא תמימותם ועילום שמם. כבר בימים קדמונים נודעו כותבי זכרונות לחזיון של אם ושבעה בנים שהקריבו את נפשם ברצון על קדוש השם ברבים, ויש וראו בהם את סמל התבונה השלמת על כל סבל ומכאוב (ספר חשמונאים ד'), ועוד יותר העלו את זכרם על נס, כסמל קדוש השם כרברי רב יהודה, כי עליך הורגנו כל היום נחשבנו כצאן טבחה (תהלים מד: כג) ... זו אשה ושבעה בניה. עברו אלף שנה ויותר לאחר אותו מעשה, ויהודים תמימים השתפכו בבכי: על חנה את לבי אקרעה. ואלבוש שק בעמדה יום הרעה. כמנורה נרותיה שבעה. אקונן עליה יום נתפשו. ... אנכי הנני רוחי נפלה בבכיה. בגלל נין נופלים עם העניה. רחמנים גומלי חסד עם יה. לואת אבכה ואת לבי אקרעה. הרי שלא את העבר בלבד ראו במעשה חנה כי אם את ההווה המר והחורר חלילה. מעשה חנה ושבעת בניה מקורו הראשון בספר חשמונאים ב' (ו:א ואילך) בסיפור המאורעות שעברו על ארץ ישראל בשמד אנטיוכוס הרביעי אפיפנס. ואולם, עד מהרה ירשו הנוצרים את הספרות היהודית-היוונית ובכללה גם ספר חשמונאים ב', וכנסת ישראל ידעה את חנה ובניה אך על פי מקורות תניינים ושלישיים: התלמוד, המדרשים, וספר יוסיפון. עם גלגולו של מעשה זה בספרות ישראל חלו בו שנויים, ולכולם טעמים הראויים לחשומת לב. שלא ככותבי קורות הימים, לא נזקקו לנו במקרה זה למקורו הראשון של המעשה אלא ככלי להשוואה. כמחבר הקינה שציטטנו ממנה וכאומריה בעולם הישן, לא במעשה גופא ענינו כי אם בצורתו העברית וסעפיה, במקורות שחיו בלב האומה ופעמו בו עד ימינו אנו.

א

לפי שורת המאורעות שבס' חשמונאים ב' יש לקבוע את מעשה האם ושבעת בניה בשנת 167/66 לפסה"ג שהיא שנת הסתערות אנטיוכוס וצבאותיו על ארץ ישראל. לעומת עדות זו מעידים כל המקורות בספרות חז"ל¹ כי בימי השמר נתפסו והוצאו להורג. כל

¹ גיטין נ"ז ע"ב.

² עיין להלן ברשימת הפיוטים, ע' קכ"ב סי' ו.

³ שלש נוסחאות של מעשה האם ושבעת בניה נמצאות בספרות חז"ל:

א) המקור המלא הוא נוסח מדרש איכה וסדר אליהו: (1) מדרש איכה לאיכה א: טז (על אלה אני בוכיה). נוסח הדפוסים הובא ע"י שני חכמים ספרדיים, ר' בחיי בן אשר (עיין להלן הערה 5) ור' ישראל בר' יוסף אלנקאה (עיין להלן הערה 50). נוסח המעשה במדרש איכה בהוצ' בז'בר (ע' 84) הועתק בילקוט פ' כי תבוא רמז תתקל"ח (לרברים כו: יז, את ה' האמרת וגו'). (2) סדר אליהו פרק כ"ח (בהוצ' רמ"ש, ע' 151). הנוסח המובא בספר המעשיות (הוצ' גוסטר, ע' 35) ובמדרש הגדול פ' כי תבוא (לרברים כה:ג, ונער לא יחן) הוא עיבוד מאוחר ומקוצר של נוסח מדרש איכה.

ב) בשתי נוסחאות נוסח המעשה בקיצור בלשון ארמית: (1) גיטין נ"ז ע"ב. (2) מדרש איכה קט

על יד התרבות המקורית ובעלת מעוף משלה של אומה מסוימת מתקבלת תרבות כגורם חשוב ופורה גם הוא. תנאי יסודי זה היה קים אצלנו עוד לפני דור אחד ים, כאשר היתה אתנו תרבות ישראל בגולה כמצאיות רבה ובעלת יכולת. שנים היסודות לקיומה: החיובי, כלומר הפוטנציה הרבה של תורה אשר הגינו בה בשכבנו נו ולא פסקנו מלהעבירה לדורות הבאים; והשלילי, הלא הוא פרשת היחסים בינינו גויים וחוסר רצונם לשתפנו בחיי תרבות משלהם. שני יסודות אלה גם יחד הכריעו ד הענינים ויש שהספיק גם אחד בכדי לשמר על קיומנו התרבותי אף כאשר קבלנו דה עול תרבות זרה; הריתרבותיות היהודית בתקופה הערבית בימי הביניים - אגב ה היחידה של דירתרבותיות ממשית בחיי ישראל, כשם שהיא אחת הדוגמות החשובות דירתרבותיות בכלל - תוכיח. כיום שניהם ירדו פלאים. תרבות ישראל כגורם ראשוני האומה בעל כח ובעל מעוף משלו, נעלמה בגולה עם חורבן יהודי פולניה וליטא; ם בינינו ובין הגויים מצטמצמת והולכת בשטח התרבותי לא פחות מבשטח הפוליטי בלי. פרוקס טראגי של ההיסטוריה גרם איפוא שבעית הריתרבותיות מופיעה בשעה שפסקה האפשרות להגשימה ועל כל פנים לא בכוחותיה של האומה בגולה יקום הרבר. רומה ההתפתחות בנידון זה שוב להתפתחות האוטונומיות היהודי דני. העם היהודי לא הרבה לרבר על שלטון עצמי ברורות הקודמים; שלטון זה היה קים - ברצונם של הגויים או בלעדי - בין אם הרגשו בפירוש בקיומו או קבלנו כדבר מובן מעצמו. ברם בה בשעה כאשר הופיע הרעיון בצורתו המודרנית ויש בו כבקרנות המזבח בראותם בו את הדרך העיקרית ואולי גם היחידה לפתרון ה היהודית - שוב לא היתה כבר כל דרך ממשית לקראת הגשמתו, כי ביתים ירד פלאים ד הפנימי שלא היה זקוק לגושפנקה חיצונית, בכדי להקים חיים מיוחדים - גם במובן י - משלו, ירד גם רצון הגויים לסבל מדינה מיוחדת במדינתם ונתגלתה דרך לאין יותר עקבית ויותר קיצונית לפתרון הבעיה היהודית, הלא היא הקמת הבית היהודי מ. ולפיכך היה סופו של האוטונומיות על אף פירורי ההגשמה אי פה ושם, כפי ו חורבן האוטונומיה היהודית בברית המועצות על אף האפשריות הרחבות שנפתחו דה בפניה, הוא המוכיח עד כמה אין כל אפשרות להגשים רעיון, אם היסודות יים אינם קימים.

בר זה נכון - אמנם תוך כמה וכמה הדבליים - גם בשרה התרבות. היו אולי ויות להגשים את רעיון הריתרבותיות הגשמה ממשית בחיי ישראל ברורות הקודמים ימות גם היום במדינת ישראל; ברם אין לדבר עליהן בשאר הארצות, כי חסר שם ת: תרבות ישראל מושרשת בחיי ההמונים ובעלת מעוף משלה. ברור שאין להסיק ת מכך אשר לחוסר ערכם של המאמצים לשמר על גחלת ישראל שלא תכבה ות הגולה. ברם השם דירתרבותיות, בו משתמשים תכופות בכדי לסמן את הנעשה ו, אין לו כל הצדקה בגלל שני טעמים: קודם כל בגלל העובדה שכוחן של שתי ויות עליהן מדובר במקרה הנוכחי, אינה שוה; והשנית, יען כי השותף האחד בפרשת רציה זו, לא יוכל להתקים בכוחותיו הוא בלבד. לא תתכן כיום תרבות ישראל ללא סעד נאמן מן הארץ העתיד עוד לגרל פעמים ושלש בשנים הבאות. וטוב שו דברים אלה במחקר חברתי-תרבותי אשר מטרתו לברר את המושגים ולהכניסם ת הגיונית בהתאם להתפתחותה של המחשבה האנושית ברורנו.

כדאי אנכ לציין שהאוטונומיות היהודי בימי הביניים, עד כמה שבכלל אפשר לרבר ויפה פחות או יותר ברורה בפניה זו, לא ראה בחייה המאורגנים של האומה בגולה כעין תחליף ז שלמה, העתידה לבא רק עם שיבת ציון; ולא היו חיים אלה בעיניו, אלא בחינת תקופה של בלבד.

in Gittin,
already →
Symbol

despite dating
in Maccabees,
Rabbis all
transpose it
to Roman times,
300 yrs. later

המקורות הללו מוסרים כי האשה ושבעת בניה נשבו ע"י קיסר רומאי, ובסדר אליהו נודחה קיסר זה בשמו: "וחכמים אומרים מזמור לאסף (תהלים עט:א) בא אררינוס קיסר ותפש אשה אלמנה [ושמה מרים בת תנחום] ושבעת בניה".⁴ בימי הביניים, כשעדיין ראו את ספר יוסיפון מסמך הסטורי ועד נאמן לקורות בית שני, חזרו לדעת את תאריכו היווני, ומאידך גיסא עוד הוסיפו לראות במעשה הנזכר בתלמוד ובמדרשים מאורע בפני עצמו. ר' בחיי בן אשר סבר כנראה שהמעשה המובא בספרות המדרשית אירע בשעת החורבן,⁵ ואילו מסורת שניה קשרה את מעשה שבעת הבנים במאורעות עשרה הרוני מלכות.⁶

מפרשים אחרונים, ובעלי מחקר⁸ הכירו שמעשה האם שבס' חשמונאים ב' ושכספרות חז"ל מעשה אחר הוא, אלא שבמסורת חז"ל נישטטשו תחומי הזמן ונקבע המאורע בתקופה מאוחרת כשלש מאות שנה. לאחרונה השווה ד"ר יהושע גוטמן את המסורות השונות של המעשה, והן נוסחאות ספרי חשמונאים ב' וד' וספרות חז"ל, וקבע כי לא רק באנכרוניזם היסטורי מצטיין המעשה בנוסח חז"ל כי אם גם בשנוי צורה ואידילוגיה. לדעתו של גוטמן, ההבדלים בתאור מעשה קדוש השם במקורות השונים מעמידים אותנו על שנויי התפיסה בשאלה עיקרית זאת [של קדוש השם] בהשקפת העולם הישראלית בחוגים שונים באומה.⁷ כוונתו של הסיפור במקורות חז"ל, היתה להביע יחסי הבו והלולול שבלב המחבר לאילולות, שאין הוא רואה בה אלא עבודת צלמי עץ ואבן בלבד, וביטוי יפה ליחס זה יש לראות בזה שאת עיקר הלעג לאילולות שמו חז"ל בפי הקטן שבבנים; ולא עוד, אלא שחז"ל נמנעו מליחס לקטן כל רצון לבוא בפולמוס עם מעניו, וע"כ הקטן משיב כשאר האחים אך בפסוקים מכה"ק. בספרי חשמונאים ב' וד', ממשיך גוטמן, תופסים מקום רב תיאורי העניינים של אלעזר הזקן וכל אחד מן האחים. מטרת המחברים הנ"ל היתה אמנם לציין בעיקר את עמידתם הגאה והחפשית של האחים... לשם מסירת נפשם על קדושת דתם מתוך זוך וטהרה... במקורות האגדה אין כמעט זכר לעניינים... בשביל בעלי

וואט סי' כ"א (הוצ' בובר, ע' 69) וביקוט איכה רמו תתרי"ז-י"ט. אם כי נוסח זה מלא מהנוסח המובא בבבלי, ברור שהוא קשור אליו כפי שמוכיחה סמיכות המעשים במדרש וואט שם (מעשה בארבע מאות ילדים שנשבו לקלון וכו' ואית דאמרי זו אשה ושבעה בניה). ויתכן שהורחב ע"י מדרש איכה, שהרי בנוסח זה נזכר שמה של האם (אמרה להון אמהון מרים בת מנחם). ואילו בתלמוד אין כל רמו לשמה.

① נוסח פסיקתא רבתי פרשה מ"ג (בהוצ' רמ"א, דף ק"ף ע"ב) שונה בכמה פרטים משאר המקורות הנ"ל (עיין להלן הערה 55א). מבוסס על נוסח זה נוסח המעשה בקטע עשרה הרוני מלכות (עיין להלן הערה 6) ועיבוד מאוחר המובא במדרש עשרת הדברות (בית המדרש, הוצ' יעללינגק, חדר ראשון, ע' 70).

4 סדר אליהו שם. על המלים בחצאי לבנה עיין בהערותו של רמ"א, ע' 151 הערה 17.
5 כד הקמה, ערך אבלי (קושטא, רע"ה, דף י' ע"ד): הא למדת שעיקר חורבן בית שני מפני שנאת הגם היה לא מפני ע"ז היה שלא היו ביניהם עובדי ע"ז אבל היו מוסרין עצמן על קדושת השם שלא לעבוד ע"ז. ובענין שדרשו ז"ל באשה אחת ושבעה בניה... חורבן זה של בית המקדש כבר נזכר עליו במדבר בענין מרגלים...

6 כיוון שנהרגו אלו עשרה צדיקים באו שבעה אהים והספידו עליהם ובכו מאד עד שנשמע הדבר לקיסר, שלח בעבורם ונסתכל וראה אותם שהם יפ"ס מאד. אמר לגדול עבוד ע"ז... קטע מעשה עשרה הרוני ומעשה חנה ושבעה בניה, בהוצ' ש. ד. לאווינגר, בספר תפארת חיים, ספר היובל לכבוד ד"ר חיים צבי קיש (בודפשט, ת"ש), ע' 41.
7 הגהות יע"ב לניטין ג"ז ע"ב וחדושי הרד"ל למדרש איכה שם.

8 עיין, למשל, י. ל. צונץ, הדרשות בישראל (בעריכת חנוך אלבעק, ירושלים, תשי"ז), ע' 60 וע' 298 הערה 21. S. Lieberman, "The Martyrs of Caesarea", *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, VII (1939-1944), p. 430 n. 115. (להלן = הרוני קיסרין), וראה להלן הערה 10.
9 עיין ס' חשמונאים ב' ויהי ואילך.

While Guttman only cf. internal variants, Cohen analyses each version in the context of contemporary non-Jewish sources & genres esp. Christian martyrology

האגדה מובן היה אפוא הרבר, שבשעה שכופים יהודי להשתחוות לצלם, הוא מוסר את נפשו ואינו נכנע... אבל דבר זה מן המפורסמות ואין צורך לציינו במיוחד... בחשמונאים ב' וד' נזכרת לעתים די קרובות השפעת עמידתם הגאה של האחים בשעת עינוייהם על המלך ובני סביבתו... אולם בתיאורי האגדה אין זכר לאיזה יחס שהוא לנכרים, בין אם הם מבני לויתו של המלך ובין אם שייכים לעולם הנכרים בכלל. אין אף זכר שהמענים ייענשו... ממילא מובן, שעתיד הוא המלך הרשע להענש... אבל הרבר מובן כשהוא לעצמו, ואין מן הצורך להזכירו במיוחד.¹⁰

די ברונמאות ספרות אלה להראות על ניתוחו החודר של גוטמן שירד לתוך הפרטים שבמעשים כדי להעלות מהם את התמונת הכלליות האידילוגיות המשתקפות מתוך כל מסורת ומסורת. ואמנם צדק גוטמן במסקנתו, שמבעלי האגדה נעלמו לנמרי המסכות ההיסטוריות שגרמו לקדוש שם שמים בתקופת החשמונאים, ובמקומם קבעו מסכות היסטוריות אחרות, המניחות ביסוד את תנאי החיים של תקופת פולחן הקיסר, ולאור מסכות היסטוריות אלה יש להסביר את השנויים שבפרטים.¹¹ ואולם, אם בשיטתו של גוטמן אנו מודים, למסקנותיו המפורטות על מעשה חז"ל אין אנו יכולים להסכים. בעיקר אין דעתנו נוחה ממסקנתו כי שנויים והבדלים אלה מוכיחים על, שנויי התפיסה בשאלה עיקרית זאת [קדוש שם שמים בעולם]... בחוגים שונים באומה, ועאכ"ו שאין אנו יכולים לראות כמוהו את השנויים הללו כפרי עטו של המחבר של המעשה בספרות חז"ל. תפיסה זו של הסיפור מעלימה עין (מהסנו הספרות) אשר לו משמש מעשה זה רונגמא, ואך על פי השוואה של מין במינו אפשר להעריך את הפרטות והכללות שבמעשה. כי לא למסורות ספרי חשמונאים ב' וד' בלבד יש להשוות את הפרטים שבמעשה חז"ל, כי אם גם לספרות המקבילה בת זמנה וסביבתה של אגדת חז"ל. ההשוואה של אגדת חז"ל למעשה בספרי חשמונאים מוכיח רק על שנוי הרקע היסטורי, אבל הערכת אותו רקע יש להעלות אך מתוך השוואה מפורטת לספרים ופרטים ברומים לו מאותה תקופה שממנה נובעת מסורת חז"ל.

הבא להשוות את המסורות והרעיונות שבספרים החיצונים עם אלה שבספרות חז"ל מוכרח להביא בחשבון את העובדה כי ס' חשמונאים ב' (ואצ"ל שהוא הדין בס' חשמונאים ד') הוא פרי עיבוד ספרותי הן של יסון הקיריני והן של מקצר עבודתו שהכין את הנוסח המונח לפנינו.¹² לעומתו, מוסרים לנו מקורות האגדה לא סיפור מעובד כי אם, מעשה שהיה בימי השמר הרומאי ללא כל תפאורה וללא כל עיבוד אידילוגי.

מעשה האם ושבעת בניה בספרות חז"ל מתיימר למסור פרטי מקרה שאירע בתקופת השמר במאה השניה לסה"נ.¹³ תקופה זו והמאות שלאחריה הנחילו לנו ספרות מרטיולוגית נוצרית עצומה הגדושה לא רק באגדות כי אם גם בפרטים היסטוריים שיש בהם כדי הארת התעודות העבריות שנוחרו לפליטה בספרות חז"ל. די להצביע על מחקריו הגדולים של מורי הפרופ' שאול ליברמן על ספרות חז"ל מאותה תקופה להראות

¹⁰ יהושע גוטמן, האם ושבעת בניה באגדה ובספרי חשמונאים ב' וד', ספר יוחנן לוי (ירושלים, תש"ט), ע' 25 ואילך.

¹¹ גוטמן, שם, ע' 26.

¹² עיין ס' חשמונאים ב' ב:כג.

¹³ וכן נאמר בפירוש בפסיק' שם: אמרו רבותינו מעשה היה במרים בת הנחום בימי השמר. ועיין לעיל הערה 4, וכן בכל המקורות מדובר על קיסר. מובן מאליה שנירסח מדרש עשרה הדברות (מעשה באשה אחת שהיו לה שבעה בנים והביאום לפני שר') היא חיקון מאוחר.

¹⁴ ראה הרוני קיסרין (עיין לעיל הערה 8) וראה ג'כ "Roman Legal Institutions in

כמה אור מפיצה הספרות המרטירולוגית הנוצרית על ספרות ח'ל שהיא בת זמנה וסביבתה. מעשה האם ושבעת בניה הוא אחד משרידי המרטירולוגיה היהודית של אותה תקופה, ונראה לנו איפוא שגם אותו יש לפרש לאור המציאות ההיסטורית שממנו נבע. דוקא על פרטים עלינו לעמוד, כי כפי שכבר העיר גוטמן, רק מהם יש להעריך את השקפתו ונטייתו של המעשה בספרות ח'ל.

Roman ruler demanded symbolic submission

motif of Roman pitying the youth of youngest son = also common

Another shared motif: Will throw down his ring instead; let the public think he's bowing to the cross

והשופטים הרומאים נקטו בכל האמצעים להוציא מפיחה של הנדרונים כפירה באלהיהם שפירושה קבלת מרות אלהיה של רומא; וכפי שנראה להלן, נקודת ההערמה ביחס לאחים מוצאת לה שפע מקבילות בתעודות המרטירולוגיות של אותה תקופה. מצד שני בנוסח הספרדי של מדרש איכה לא נאמר כי הפריד הקיסר בין האחים, ומתוך דבריו של השופט משמע שכל אחד מהאחים יודע מה נעשה באלה שקדמוהו לדון, כי בדבריו אל השביעי והוא הקטן שבאחים הקיסר אומר: 'בני השתחוו לצלם... אחיך שבעו ימים ושבעו חיים וראו טובה ואחה קטן לא שבעת ימים ולא שבעת חיים ולא ראית טוב בעולם. השתחוו לצלם ואעשה בך טובות'. גם לנקודת 'הרחמים' הזו אנו מוצאים מקבילות בספרות הנוצרית הנ'ל המוסרות כי שופטים היו מתחננים עם הנדרון לחוס על יפיו ועל נעוריו שעוד לא הספיקו לראות טוב בעולם.¹⁹ אמנם מה שקובע את מסגרתו הספרותית של המעשה בנוסח זה הוא מאמר הפתיחה המוסר כי כשנשבו מרים ובניה, נטלן קיסר ונתנן לגיו 'מן שבעה קנקלין', והרי גם כאן מונח ט כני משפטי רומאי המוכיח על טיב הקטע שלפניו.²⁰ עד כאן אנו רואים שכל הנוסחאות מוסרות לפי תומן כי את הקטע שלפניו יש לראות לאור הספרות המשפטית המרטירולוגית, ואם כן לא נרחיק לכת אם ננסה להעריך את שאר פרטי המעשה לאור מקבילות בספרות זו. בעצם הסיפור על שבעת האחים כל הנוסחאות שוות: מעשה במרים בת תנחום שנישבת היא ושבעה בניה נטלן קיסר... הביא את הראשון ואמר לו השתחוו לצלם. אמר לו חס ושלום איני משתחוו לצלם. אמר לו למה. מפני שכך כתיב בתורתנו אנכי ה' אלהיך. מיד הוציאו והרגו. הוציא השני ואמר לו השתחוו לצלם. אמר לו חס ושלום אחי לא השתחוו ואני איני משתחוו. אמר לו למה. אמר לו שכך כתוב בתורה לא יהיה לך אלהים אחרים על פני. מיד גזר עליו והרגוהו.²¹ כך הרין עם כל אחד מששת האחים הראשונים המובאים לפני הקיסר. עם השביעי שבאחים, והוא היה הקטן שבכולן" מגיע המעשה לשיאו, כי רחמיו של הקיסר נכמרים על הקטן והרי הוא נוקט בתחבולה בכדי לזכות את הקטן בדיון: אמר: בני השתחוו לצלם. אמר לו: חס ושלום... אמר לו קיסר: ראה אחיך הרונים לפניך והריני משליך טבעתי לארץ לפני הצלם ותגביה כרי שידעו הכל ששמעת לקולי". עם צו זה פוסק המשפט מלהיות דין דתי וחורר, לדעתו של השופט, להיות ענין שברניא דמלכותא.²² טכסים זה חסר לגמרי בספרי החשמונאים אבל יש הקבלה מפורסמת מאותה תקופה במשפטם של לוליינוס ופפוס אחיו שנתנו להן מים בכלי זכוכית צבועה ולא קיבלו מהן.²³ וכשם שביקשו מפפוס ולוליינוס לשחות מים הנראים כיון,²⁴ כך אנו למדים על דרכי הערמתם של שופטים רומאיים מהספרות

ב

מחקרנו על מעשה האם ושבעה בניה בספרות ח'ל מתבסס בראש ובראשונה על הנוסח המלא של המעשה הוא נוסח מדרש איכה - סדר אליהו, כי הוא המוסר בשלמותם את הפרטים המגוונים את כל המסורות של מעשה זה בספרות האגדית. בנוסח סדר אליהו פותח הסיפור בתיאור תפיסת האשה ושבעה בניה והעמדתם לדיון: 'בא אוריינוס קיסר ותפש אשה אלמנה [ושמה מרים בת תנחום] ושבעה בניה. אמר לה מה טיבך. אמרה. אשה אלמנה אני. ותינוקות הללו מניין לך שעומדין אצלך. אמרה לו. בניי הם. נטלם ואסרם לבר'. דברים קצרים אלה קובעים את מסגרת המעשה כולה. דרכו של המשפט הרומאי היה לפתוח בקביעת שם המועמד לדיון ועמדתו בחברה (מה טיבך), ושאלות אלו היו נשאלות אף כשהיו העוברות ידועות לשופט. הטכס המשפטי הרומאי תבע שמירה מדויקת על פרטים ליגליים. ונהוי המועמד לדיון היה אחת הנקודות הפורמליות במשפט.¹⁵ בנקודה אחת חלוקות מסורות ח'ל: מדרש איכה (נוסח צרפת)¹⁶ וסדר אליהו מתארים את הלך הדין על יסוד ההנחה שהקיסר חבש את כל אחד מהאחים בפני עצמו כדי ידע האחד מה נעשה עם חברו, עובדה המתאימה לעדויות נוצריות על משפטם של כמה 'קדושים' נוצריים.¹⁶ בספרי החשמונאים נמסר כי האם והאחים עמדו מנגד וראו את המשפט והעינויים ואת גזר הדין המבוצע בכל אחד ואחד.¹⁷ מדרש איכה בנוסח הנ'ל מוסר כי הקיסר, הביא את הראשון ואמר לו השתחוו לצלם כשם שהשתחו אחיך", והוא הדין בשאר האחים; עם הפקודה להכנע לפולחן הקיסר באה הערמה המעידה כי האחים שקדמו כבר נשמעו לפקודת המלך.¹⁸ בספרי החשמונאים אין כל רמז להערמה במשפט שבעת האחים, כי לא רק משמעת פורמלית תבעו היוונים מהאחים כי אם הכנעה גמורה לפולחן ההיליניסטי. מאידך גיסא, השופטים הרומאים דרשו רק הכנעה פורמלית, שפירושה קבלת מרות הקיסר ושלטון האימפריה הרומאית,

Roman Emperor observes judicial procedure

Greek ruler demanded total submission

Early Rabbinics and in the Acta Martyrum", JQR NS, XXXV (1944) pp. 1-58.

(להבא = החוק הרומאי בספרות ח'ל). בהודמנות זו הריני רוצה להביע את תודתי הלבבית למור הפרופ' שאול ליברמן על שהרשני לשאול את פיו בקשר לכמה שאלות הכרוכות בעבודתי על נושא זה. הפרופ' ליברמן הואיל לקרוא את המאמר בלבשו האנגלי לפני שהרציתי את הדברים באספת האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות בדצמבר 1952, והוא גם העירני על כמה ספרים שסייעוני במחקר זה. על עזרתו ועידודו תודה נחנה לו מקרב לב.
¹⁵ ראה הר"ש ליברמן, החוק הרומאי בספרות ח'ל, ע' 24 ובהערה 153 שם. עיין ג'כ * Edmond Le Blant, Les Persécuteurs et les martyrs aux premiers siècles de notre ère (Paris, 1893), pp. 184 ff. (להבא = לבלנט).
¹⁶ עיין מש"כ מורי הפרופ' אלכסנדר מארכס בסקירתו על מדרש איכה בהוצ' ר"ש בובר, O.L.Z., V (1902), pp. 293-95.

¹⁹ לבלנט ע' 41 ואילך, ע' 48 הערה 9, ע' 103 הערה 1, ע' 144, וע' 192 ואילך. מעיין שאף הנוצרים הסוריים הקדמונים הכניסו אלמנטים מעין אלה השאובים מההוי הרומאי למעשה ששאלו במישרין מהספרים החיצונים; עיין בקטע. תשעיהא דעל מרים דהיא איתיה שמוני ושבעא בניה נציחא' בהוצ' R. L. Bensley, The Fourth Book of Maccabees and Kindred Documents in Syriac (Cambridge, 1895), Syriac section pp. 104 ff., Eng. trans. pp. xxxv ff. על האגדות הנוצריות שפרחו מסביב למעשה האם ובניה עיין בסקירתו המקיפה של E. Bickerman, "Les Maccabées de Malalas", Byzantion, XXI (1951), fasc. I, pp. 63-83.
²⁰ לפירוש קנקלין עיין מש"כ מורי הפרופ' ש. ליברמן, החוק הרומאי בספרות ח'ל, ע' 19.
²¹ עפ"י מדרש איכה נוסח הרפוסים (פיורו, רע"ט).
²² חטא הזולל בהרמנא דמלכא (lèse-majesté) היה החמור שבעונות הפוליטיים; עיין לבלנט, ע' 58 ואילך.
²³ ירושלמי שביעיה ד:ב (דף ל"ה ע"א), סנהדרין נו: (דף כ"א ע"ב).
²⁴ מהפרופ' ליברמן למדתי כי פירוש זה כבר הובא בפירושו של ר' שלמה סריליאו, ח'ל:

¹⁶ לבלנט, ע' 144.
¹⁷ עיין ס' חשמונאים ב' ז:ה, כ-כא.
¹⁸ לבלנט, ע' 144.
Two motifs borrowed from Christian martyrlogy:
a) each son tested separately without knowing the fate of the other
b) Emperor tries to trick each one into thinking the other had already succumbed

הנוצרית המרטירולוגית המדגישה את פרטי הנסיונות הללו שעמדו בהם אסירים נוצרים. מאלה בקשו לקטר, ואף לאלהיהם הנוצריים, ובלבד שיראו העומדים מסביב שקיטרו!²⁶ אל תכתבו שהנכם כופרים במשיחכם; כתבו כרצונכם, אבל יראו בני הקהל שכתבתם!²⁶ מעשה הטבעת הוא ביטוי אמנותי לחוויה רגילה במאה השנייה ואילך במשפטים רומאיים, והוא המשך הגיוני לתחבולה הנמסרת בשנים מהמקורות: השתחוה לצלם כשם שהשתחוה אחיך" שהזכרנו לעיל.

similar
stratagem
offered to
Elazar but
has Zanderf
role

מובן מאליו שלא כל עשרה קבין של תחבולה וערמה ירשו הרומאים, ואף על משרתיו של אנטיוכוס מסופר כי התחננו עם אלעזר הכהן הישיש לחוס על חייו ולקבל הרמא דמלכא ע"י אכילת בשר כשר כדי שיחשבו הרומאים כי מלא את פקודת המלך ואכל מזבחי מתים.²⁷ ואולם, שלא כבספרי חשמונאים, אמצעי הרמאות תופסים עמדה ראשונה במשפט הרומאי – אף במשפט אלעזר הכהן באה התחבולה אגב אורחא וכאמצעי בלתי רשמי – ואמצעים אלה מצטרפים לעוד מקבילות מהספרות היהודית והנוצרית של אותה תקופה המוכיחות על סוג הספרות שאליו שייך המעשה. פירוש הרברים, כי צורת הסיפור נקבעה לא ע"י מנמות אידיולוגיות כי אם ע"י מסבות חיים וחוויות ריאליות שהכירו חז"ל מתוך המציאות.

אותה מציאות תסביר את השמטת תיאורי העינויים במעשה האגדי. השמטה זו לא בשל מנמת המחבר היא אלא בשל תנאי החיים, ביתר דיוק, בשל יחס האימפריה הרומאית ליהודים ונוצרים במאות הראשונות לסה"נ. מיתות משונות ועינויים נוראים נחרצו על נתיני רומא במשך הרבה דורות. ברם, עינויים אלה בבחינת ענש באו ולא לשם כפייה. כידוע מהקורוספונרציה של פליניוס עם הקיסר טריינוס,²⁷ גור המשפט הרומאי ענש מות על מי שנתפס בעון הנצרות ולפעמים בוצע הענש ע"י עינויים איומים. אבל המחקר בתולדות המשפט הרומאי ביחס לנוצרים הוכיח כי להלכה לא התחילו לענות שבוים נוצריים בבדי לכפותם לכפירה רתית עד סוף המאה השלישית.²⁸ הרי הוכיח הפרופ' שאול ליברמן כי יחס זה משתקף גם ברין המוות שנחרץ על ר' חנינא בן תרדיון שנגזר עליו לשרף והונחו על לבו ספוגי צמר לחים, כדי שלא תצא נשמתו מהרה.²⁹ עינויי של ר' חנינא בן תרדיון לא לכפות עליו באו כי אם לענשו.²⁹ מעשה מרים בת תנחום ובניה משקף משפט אשר בו הוצאו הנידונים להורג מיד עם גור דינם, כנראה ע"י סייף,³⁰ וא"כ אין כל מקום לתיאור של עינויים. חז"ל לא נמנעו מלמסור פרטי עינויים כפי שמעידות התעודות על ר' חנינא בן תרדיון ור' עקיבא, ואולם לא יעלה איש על דעתו כי תעודות אלו משקפות

מיס בכלי זכוכית צבועה. אדם כדי שיבינו ישראל ששתו סתם יינן כדי להמיר דתם... מסכת שביעית מן תלמוד ירושלמי סדר זרעים עם פירוש ר' שלמה ב"ר יוסף סיריליאנו (ירושלים, הרצ"ה), דף נ"ה ע"ב.

²⁵ לבלנט, ע' 101 ואילך.

²⁶ שם, ע' 145.

²⁷ ס' חשמונאים ב' ויכא.

²⁸ Pliny, Letters, X:96-97 (Loeb Classical Library, vol. II, pp. 400 ff.).

²⁹ לבלנט, ע' 203 ואילך, ע' 214.

³⁰ הר"ש ליברמן, הרוני קיסרין, ע' 429 ואילך.

³⁰ בסדר אילוח נאמר בפירושו: מיד נטלו חרב וחתכו את ראשו. במדרש איכה נאמר מיד צוה עליו להרגו, נזר עליו והרגוהו, וסתם הרג בסייף; משנה סנהדרין זג. על הרג בסייף עיין לבלנט, ע' 246 ואילך. בפסיק' נאמר שמתו ע"י שריפה (טיגן) אבל לא נאמר שדיון זה נחרץ עליהם מתוך ענמה מיוחדת. ואמנם גם לשריפה מהירה יש לנו עדויות מהספרות המרטירולוגית. עיין לבלנט ע' 237 ואילך. — את המלה מיד' (מיד צוה עליו להרגו) יש לפרש כמשמעו: עיין מש"כ הפרופ' ליברמן, הרוני קיסרין, שם.

The fact that Maccabees emphasized torture & פסח do not simply reflect the diff. penal code. Romans didn't use torture to force conversion until end of 3rd cent C.E. Previous to that, only imp. persons were killed thru torture.

גישות אחרות לשאלת קדוש השם מאשר מעשה האם ובניה. כללו של דבר, במעשה מרים בת תנחום ובניה לא תוארו עינויים ולא נמנו כי במאה השנייה לסה"נ, דהיינו בימי השמר, לא עונו מקדשי השם כדרך שעונו קודמיהם בתקופת החשמונאים, ואף עינויי ענש נמזרו כנראה בעיקר על גדולי האומה כדי לשמש דוגמת איום על הרואים. אם לפעמים עשו השופטים כאוות נפשם ונקטו באמצעי כפייה הרי מעשה בת תנחום מעיד על המציאות השכיחה.

אף מתשובותיהם של שבעת האחים אנו עומדים על הרקע ההיסטורי המשתקף מהמעשה. בספרי החשמונאים הבנים נואמים נאומים קצרים המנמקים את סירובם להשמע לפקודת המלך ולאכול מזבחי מתים, ובסוף דבריהם הם מוסיפים כי המלך גם הוא יבוא על שכר רשעתו.³² לעומת כן, במסורת האגדה אין כל דברי הסברה ואיום מצד הבנים פרט לאחרון שבהם. כל אה עומד לפני הקיסר וקורא מקרא מהתורה המסכם את סיבת סירובו להשתחוות לצלם. אבל מקוצר הסגנון וציטוט הפסוקים אין להעלות כל מסקנה אידיולוגית על מעשה חז"ל, ואין להסיק שרואא באגדת חז"ל אין כל רצון לבוא ברין ודברים עם העולם האלילי. אף מחברי ספרי חשמונאים ב' ור' לא הכניסו בפי הבנים כל דברי ויכוח על מעלותיה של ע"ז; ומאידך גיסא, לא נמנעו חז"ל מלהשיב לעובדי ע"ז דברי חרוד ולעג כשהללו ניסו להגן על פולחנם.³³ ואשר לשימוש בפסוקים, גם הוא אינו מיוחד לסיפורנו בלבד כי שימוש זה הוא אחר הקיום של הסגנון האופייני לכל הספרות המרטירולוגית של אותה תקופה, ועל כך יעידו מקורות יהודיים ונוכריים. כשהועמד ר' חנינא בן תרדיון לדין נשאל: "אמאי קא עסקת באורייתא? אמר להו: כאשר צוני ה' אלהי (דברים ד:ה)!"³⁴ שוב כשהוצא פסק הדין עליו ועל אשתו למות ועל בחו לישב בקובה של זונות קרא כל אחר מהם מקרא המצדיק את הדין.³⁵ גם הספרות המרטירולוגית הנוצרית תוכיח כי השימוש בפסוקים היה אופייני לאלה שנתפסו בעון הנצרות במאה השנייה ואילך. אבות הכנסייה הנוצרית עדרו את תלמידיהם להתגבר על הגזרות והעינויים שגזרה עליהם האימפריה הרומאית והזהירו בעיקר לבל יבואו ברין ודברים עם שופטיהם. על הנוצרי הנתפס היה להודות בפה מלא כי נוצרי הוא ולהשיב על שאר השאלות והפקודות בפסוקים מספר תהלים ומאונגליון מתאי. קפריינוס הנוצרי הכין חבור קטן ובו הסדיר את המקראות היאים לציטוט בשעת העמדה לדין לפני המשטר הרומאי.³⁶ אבוביוס מוסר כי רבו הקדושים הנוצרים ההולכים בשמחה לקראת התליין ובפיהם שני מקראות אלו: לא יהיה לך אלהים אחרים על פני (שמות כ:ב), זובח לאלהים יחרם בלתי לה' לברו (שמות כב:יט).³⁷ מענין כי במעשה מרים בת תנחום מופיעים שני פסוקים אלה בפי שנים מהבנים בתשובותיהם לקיסר! כללו של דבר, הפסוקים אמנם משקפים את יחסם של האחים וכל ישראל לאלילות. ואולם, חידוש אידיולוגי במעשה מרים בת תנחום ובניה אין להעלות מהם, כי אותו הבו לע"ז רוחשים האחים בספרים החיצוניים ביונית מסולסלת. את זלוולה של היהדות לע"ז הטעימה האגדה בשימה את פסוקי הבו. פה להם ולא ידברו וגו' (תהלים קטו:ה-ו) בפי הקטן שבאחים, אבל יחוס

same
proof-texts!

³¹ עיין הר"ש ליברמן, שם, ע' 430 ובהערה 116.

³² עיין בציטטה המובאה להלן, ע' ק"ז, ור' ג'כ ס' חשמונאים ב' זייד-יט.

³³ ראה ע"ז נ"ד ע"ב-נ"ה ע"א.

³⁴ ע"ז י"ו סע"ב.

³⁵ ספרי האזינו, פיס' ש"ז (בהוצ' הפרופ' א. א. פינקלשטיין, ע' 346, וש"ג).

³⁶ לבלנט, ע' 110 ואילך.

³⁷ Eusebius, The Ecclesiastical History, VIII:x, 10 (Loeb Classical Library, vol. II, p. 285).

דברים אלה לקטן אינו אלא לשם אמנות הסיפור ולא לשם מגמה אחרת.³⁷ גם מקורות חז"ל גם המסורות המרטירולוגיות הנוצריות מוכיחים כי פסוקים היו כלי הריטוריקה המרטירולוגית של אותה תקופה.

מה שמעניין ביותר הוא שהרקע ההיסטורי מתגלה לנו לא רק מדרך תשובתם של האחים אלא גם משאלותיו הפולמוסיות של הקיסר לבן השביעי: "וכי יש אלה לעולם... וכי יש פה לאלהיכם... וכי יש עינים לאלהיכם... אם יש כל המדות הללו באלהיכם מפני מה אינו מציל אתכם מידי כשם שהציל לחנניה מישאל ועזריה מיד נבוכדנצר?" השאלות מטעם הקיסר ותשובותיו החריפות של הקטן משקפות את עמק התהום החוצה בין ישראל לעמים, אבל אף הן מבוססות על נסיבותיהם של בני אותו דור. בשום מקום אין אנו מוצאים את אנטיוכוס בא פולמוס דתי עם חסידי ארץ ישראל. את המקרא לא ידע ובמסורות ישראל לא התעניין. ואולם, הקיסר במעשה מרים בת תנחום שואל כדרך ששאל נציגו של טריינוס לפפוס ולולינוס אחיו: "אם מעמו של חנניה מישאל ועזריה אתם יבא אלהיכם ויציל אתכם מידי כדרך שהציל וכו'".³⁸ שאלות אלו מוכיחות כי חז"ל הכירו יפה את דרכם של שופטים רומאיים לשסע את הנשפטים ע"י שאלות ועקיצות ממסורות ישראל. דוגמא נוספת לדברי לענו ושסוע מטעם הרומאים נמצאת גם היא במעשה מרים בת תנחום. בשמוע האם את גור הרין על בנה הקטן היא מתחננת לקיסר: "בחי ראשך קיסר הרגני תחלה ואחר כך הרגהו. אמר לה קיסר: איני שומע לך מפני שכתוב בתורתכם: ושוך או שה אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד (ויקרא כב:כה)". פסיכודרמדרש זה וכן השאלות שנשאלו לקטן ולפפוס ולולינוס אינם משחק ספרותי גרידא. מגמתם האמתית מתבהרת לאור שאלות ממין זה שנשאלו לאסירים נוצריים ע"י שופטים רומאיים. בשנת 304 הרצה אסיר נוצרי לפני שופט רומאי את הרברים הללו: "המקיימים מצותיו והבאים לעיניוים למען שמו, אלה הם הנאמנים למלך מלכי המלכים". על אילו מצות ועל איזה מלך תדבר?" השיבו הדיין: "מה הם חיי נצח?" - "מי הם השרפים?" - "הקרב! אף משה הקריב (קרבן)!" - "מלא מצות הקיסר המולך בחסד שמים, שכן כתוב בכתבי קדשיכם: לב מלך ביר ה' (משלי כא:א)". כיוצא באלו, לענו שופטים רומאיים למעשה היצירה, לספור המבול ותיבת נח, למעשה יונה, ובעיקר לאגדות על ראשית הנצרות.³⁹ מצד שני, ספרות חז"ל שמרה על זכרונות של כמה ויכוחים ושיחות בין יהודים ורומאים על שאלות אמונה ומסורת.⁴⁰ מכל האמור יש להסיק כי גם שאלות הקיסר ודבריו אל מרים לא המצאות אמנותיות גרידא הן כי אם זכרונות ורשמים עממיים המבוססים על המציאות של תקופת השמר.

סירובו של הקיסר להרוג את האם תחלה - או יחד עם בנה הקטן - על יסוד המקרא (ויקרא כב:כה)⁴¹ אינו אלא ביטוי לבו שרחשו אבותינו לרקדוקה הליגלי המעושה של הרשות הרומאית כלפי, פושעים ומורדים" שנאסרו ונהרגו ללא כל עון בידם פרט לקיום

³⁷ ועיין ג'כ H. Delehaye, *Les Passions des Martyrs et les Genres Littéraires* (Bruxelles, 1921), p. 255.

³⁸ מגלת הענייה, הוצ' ליכטנשטיין, ע' 90; מס' שמחות ח:טו (הוצ' ר"מ הינער ז"ל, ע' 164) ושינ' ³⁹ לבלנט, ע' 190 ואילך.

⁴⁰ טורנוס רפוס שאל ר' עקיבא השיבו על השבת (סנהדרין ס"ה ע"ב; פסיק' פרשה כ"ג, בהוצ' רמ"ש דף ק"ט ע"ב), על המילה (תנחומא בוכר סי' ז', דף י"ח ע"א). על ואת עשו שנאתי (תנחומא תרומה סי' ג); על ויכוחים על מעשה בראשית עיין למשל ב"ד א"ט: (הוצ' תיאודור ע' 8) וסנהדרין ל"ט ע"א. ועיין מש"כ הפרופ' שאול ליברמן, הרוני קיסרין, ע' 421.

⁴¹ יתכן שהקיסר, במכוון לדרוש מקרא זה עפ"י מדרש חז"ל שהרי איסור, אותו ואת בנו נהג בנקבות ולא בזכרים (ספרא אמור, פרשה ח', סי' י"א ואילך, בהוצ' ווייס דף צ"ט ע"ב; הולין ע"ח ע"ב).

Even the theological debate in the rabbinic version is reflected in Christian sources & is hist. accurate

Parody of Roman legalism: supposedly guided by ethical standards

המצות. הרומאים כידוע התנאו בחוש הלגי המפותח ובמשמעתם החוקית האובייקטיבית. חזרו רבותינו והשיבו כביכול: אותן גורות שגורתם ופנים שנליחם בתורה לצורך עצמכם עשיתם! מסורת מאוחרת העלתה רשמים אלו על ספר במדרש, אלה אוכרה המספר כי אף עשרה הרוני מלכות לא נספו אלא לאחר שנתחייבו ע"י קיסר רומא בעון מכירת יוסף.⁴² אף מסורת נוצרית יודעת גם היא את אותה העקביות הפסיכודילוגית ומספרת על מעשה בשופט רומאי שסרב לרונ אשה למות עם בעלה (למרות הוראתה המפורשת כי היא אשמה בעון הנצרות) היות ולא נצטוה על תליית נשים!⁴³

ואחרון אחרון, כבר הצביע מורי הפרופ' שאול ליברמן על ביטוי אחד במעשה האגדה המוכיח על זמן חבורו. בשנים ממקורות חז"ל מסיימת האם את דבריה לבנה השביעי בהבטחה כי יתן, בחיקו של אברהם אבינו. סגנון זה חותם זמנו טבוע בו כי הוא בין המובהקים שבלשונות המרטירולוגיים שהיו משותפים (בשנויים קלים) ליהודים ונוצרים שיצאו להורג על אמונתם ודחם במאה השלישית ואילך.⁴⁴

כל העובדות הנ"ל מביאות אותנו למסקנה כי הפרטים במעשה האגדה משקפים מסבות היסטוריות אחרות משל אותו מעשה בספרי חשמונאים אשר אינן ניתנות לכל דרשה אידולוגית. המגמות וההשקפות המשתקפות מספר חשמונאים ב' שוות הן עם אלו הנראות במעשה חז"ל, ויבואו דבריו של הבן השביעי ויוכיחו:

מדרש איכה

ס' חשמונאים ב' ז:ל-לח"א

חנניה מישאל ועזריה כשרים היו ונבוכדנצר מלך הגון היה ליעשות נס על ידו. אבל אתה אינך הגון ואנו נתחייבנו מיתה לשמים. אם אין אתה הורגנו הרבה הורגים יש לו למקום, הרבה דוכים, הרבה זאבים והרבה אריות ונחשים ונמרים ועקרבים שיפגעו בנו ויהרגונו. אלא לסוף הקב"ה עתיד ליפרע ממך את דמינו.

שנוי נוסח יש כאן: שנוי השקפה אין כאן. במעשה האגדה נוקט הקטן בלשונם של פפוס ולולינוס, ואילו בס' חשמונאים מדבר הילד בסגנון תקופתו וסביבתו היוונית. ואולם, דעה אחת לשתי המסורות: הבנים סובלים בעד עונותיהם, ובכל זאת עתיד הקב"ה ליפרע את דמם מיד אותו רשע. ושוב יש לחזור ולהטעים כי אף שנוי הנוסח אין כוחו יפה להשוואה, כי מעשה חז"ל הגיע לירינו בצורתו העממית המקורית, ואילו ס' חשמונאים ב' הוא פרי עיבודו ולטישתו של אמן גדול הן במלאכת הסיפור והן בלשון יון.

בכל הנוסחאות, חוץ מבחלמוד בבלי, מסופר המעשה על מרים בת תנחום (או מנחם)⁴⁵

⁴² בית המדרש, הוצ' יעללינעק, חדר ב', ע' 64.

⁴³ לבלנט, ע' 173.

⁴⁴ הרוני קיסרין, ע' 443 ואילך.

⁴⁴ עפ"י תרגומו של אברהם כהנא, הספרים החיצונים, כרך שני, ספר ראשון, ע' כ"א.

⁴⁵ גירסת הדפוסים של איכ"ר, מרים בת תנחום' היא פליטת הקולמוס או טעות הדפוס שכן כל שאר הגירסאות ללא יוצא מן הכלל (ואף העתקת אותו קטע של איכ"ר בילקוט בכלל) מעידות על תנחום' או על מנחם'.

Midrashic version = authentic FT
Bk of Maccabees = sophisticated Hellenistic work

ושבעה בניה. אפשר שאף שמה לא נמסר אלא לדרש: מרים המרה העתידה להתנחם, וכעין זה דרשו חז"ל: "דבר אחר מושיבי עקרת הבית אמר הקב"ה הושבתי את מרים בת תנחום עקרה בשביל לשמח אותה בבניה לעתיד לבא"⁴⁵. וכן בכל המקורות דרשו עליה את סוף המקרא, אם הבנים שמחה" (תהלים קיג:ט). יתכן שבזכרון העם נשתמרה טרגדיה משפחתית נוראה שעטפה למרים⁴⁶ אחת ובניה, ואח"כ חזרו לספר עליה את המעשה ששמעו מנושאייהם של ספרי השמונאים היווניים, כלומר מהנוצרים שבארץ ישראל. בכל אופן יש לציין כי את מעשה האם הסמיכו במדרש איכה לאיכה א:טז: ועל אלה אני בוכיה לאו דוקא משום קשר המעשה לפסוק אלא משום קשרו החיצוני למעשים המובאים בסמוך לו: מעשה במרים בת ביתוס... מעשה במרים בתו של נקרימון... מעשה במרים בת ביתוס נחחום (1)... מעשה במרים בת תנחום". הרי שבמדרש איכה לא המקרא עיקר אלא שמה של האם.

possible transmission

her name = connecting link

ספר יוסיפון החזיר את מעשה האם ושבעת בניה לתקופתו ההיסטורית המקורית, היא תקופת אנטיוכוס הרביעי אפיפנס היווני. את ידיעותיו העלה היוסיפון מס' השמונאים ב' והמעשה בא בספרו כמו שהוא במקורו הלועזי כמעט מלה במלה, בתוספת אחת מכריעה אשר על מקורה, עד כמה שידוע לי, עוד לא עמדו. בעל ס' יוסיפון הוא אשר גרם לפרסום המעשה בפי העם כמעשה **חנד** ושבעת בניה ועפ"י השפעתו הרבה נשתגר שם זה של האם בפי ההמון ונהפך למשל עממי.

1) changed her name
2) reestablished correct date

שמה של חנה מופיע אך בעיבודו הארוך של יוסיפון ולא בנוסחו הקצר.⁴⁷ ברפוס מנטובה, הוא הנוסח הקצר, נקראת האם, אשה" סתם כפי שאנו מוצאים בס' השמונאים ב'. במשך ארבע מאות השנה האחרונות נפוץ בידי העם עיבודו הארוך של ס' יוסיפון והוא אשר גילה את שמה של חנה לעם כולו. ואולם, עוד במאה ה"ב שמש שמה של חנה סמל לקדושה השם בספריהם של חכמי ספרד כפי שמוכיחים דבריו הקצרים של ר' אברהם אבן דאוד⁴⁸ ובעיקר דבריו של הרמב"ם ב"אגרת השמר"⁴⁹. המין השלישי במדרגת הנהרגים על קדושת השי"ת והאנוסי' באונס השמר. דע שכל מקום שאמרו חכמים בו ע"ה יהרג ואל יעבור, אם נהרג כבר קדש את השי"ת, ואם היה בעשרה מישאל כבר קדש את ה' ברבים, כמו חנניה מישאל ועזריה, ועשרה הרוגי מלכות ושבעה בני חנה...". הרי ששמה של חנה נתפרסם עד כדי כך שלא ראו כל צורך להרבות בדברי פירוש והסברה. חשוב יותר לציין כי פרסומה של שמה הגיע אף לבית המדרש וגרם גם לחיקון טכסטים. ר' ישראל בר' יוסף אלנקאוו הביא את מעשה האם ובניה פעמיים בספרו הגדול "מגורת המאור" בתיוקנים קלים אשר כדאי להביאם פה. ממדרש

⁴⁵ פסיק'ר שם. והשוה מש"כ ר"י לוי ב-REJ, כרך ג'ד, ע' 139 הערה 4.

⁴⁶ יש לציין שאף אבות הכנסיה הסורית קראו לה מרים; עיין בספרו של בנסלי (לעיל הערה 19).

⁴⁷ על הוצאות ס' יוסיפון ונוסחאותיו, ראה: M. Steinschneider, *Die Geschichtsliteratur der Juden*, (Frankfurt a. M., 1905), pp. 28 ff. כפי דפוס מנטובה, מהדורת דוד גינצבורג נכרדיטשוב, תרנ"ו-תרע"ט. יצחק בער, ספר יוסיפון העברי, בספר דינבורג (ירושלים, תש"ט), ע' 178 ואילך.

⁴⁸ דברי מלכי ישראל בבית שני (מנטובה, רע"ד): "ועי' פוליפוס זה נהרג חנה ו' בניה...".

⁴⁹ חמדה ננוה, מחברת ראשונה (בהוצ' צבי הירש עדעלמאן, קאניגסבערג, תרט"ז), ע' 10. — על פיסקא זו העירני מורי הפרופ' אלכסנדר מארכס, ותורתו נחנה לו מקרב לב. את הנירסא על חנה אשרתי עפ"י שני כ"י בספריה ביה"מ לרבנים באמריקה, כי אדלר 2405 וכ"י ענעלאו 0817.

איכה מצטט אלנקאוו⁵⁰, מעשה בחנה בת תנחום (1) שגשבת היא ושבעה בניה נמלך קיסר וכו'. פעם שניה מביא אלנקאוו את המעשה עפ"י מקורו התלמודי. בספרים שלפנינו (וכ"ה בכ"י מינכן) הגירסא: ועליהם הכתוב אומר כי עליך הורגנו כל היום נחשבנו כצאן טבחה (תהלים מד:כג) ורב יהודה אומר זו אשה ושבעה בניה אתיהו קמא לקמיה דקיסר וכו'. אלנקאוו מצטט⁵¹: רב יהודה אומר זו חנה ושבעה בניה. מעשה שהביאו לחנה ושבעה בניה קמיה דאנטיוכוס מקרון וכו'. בציטטה שניה זו חל תיקון כפול כי לא רק שנקראה האשה בשם אלא שגם הקיסר נתחלף באנטיוכוס מקרון! מובן מאליו, שאין כאן אלא השפעת ס' יוסיפון שגרמה לזיהוי האשה ולקביעת המאורע במסגרתו ההיסטורית, הנכונה⁵².

ממילא השאלה נשאלת: מנין השם חנה? מה ראה היוסיפון או המקור אשר ממנו שאב לכנות את האם בשם, ובעיקר בשם שאין לו כל יסוד לא בספרים החיצונים ולא בספרות חז"ל?

שתי פעמים נזכרו חנה ובניה בס' יוסיפון; פעם ראשונה במקומם, ההיסטורי שבו מסופר על שמרו של אנטיוכוס ועל הריגת אלעזר הכהן וחנה ושבעה בניה⁵³. ופעם שניה בנאמו של אמתי הכהן לבניו בטרם ימות בחרב שמעון הפריץ סמוך לחורבן ירושלים.⁵⁴ דוקא נאמו של אמתי הושף לנו את מקורותיו של היוסיפון למעשה חנה ובניה והרינו מביאים את דבריו עצמם. אמתי קובל על אכזריותו של שמעון הפריץ, המביא לטבח אב ובניו ביחד, ואומר: וכבר נעשחה זאת מלפנים בימי הכהנים החשמונאים ברשעת אנטיוכוס הרשע אשר הרג שבעה בחורים מבחורי ישראל לפני אמם... והאשה הזאת היא חנה הצדקת והחסידה אשר שלחה שבעה בנים לפניה בשמחה ובטוב לבב... ואחרי כן הלכה היא אל האור הגדול בשמחה ועליה אמר המשורר אם הבנים שמחה⁵⁴. דברים אלה משמשים ראיה ברורה כי היוסיפון או מעברו של הנוסח הארוך ידע את מדרש חז"ל שקרא על מרים בת תנחום את המקרא, אם הבנים שמחה⁵⁴. ואם מדרש חז"ל השפיע על סגנונו של היוסיפון לא רחוקה היא ההשערה כי במדרש חז"ל יש לחפש את המקור או את האסמכתא לשמה של חנה.

בנוסח הספרדי של מדרש איכה מסתיים מעשה מרים בת תנחום בדברים אלה: לאחר ימים נשתמית אותה האשה ונפלה מן הגג ומתה לקיים מה שנ' אומללה יולדת השבעה (ירמיה טו:ט) ובת קול יוצאת ואומרת אם הבנים שמחה (תהלים קיג:ט). משני כתובים אלה העלה היוסיפון את שמה של חנה. בתפלת חנה אם שמואל הנביא נאמר: עד עקרה ילדה שבעה ורבת בנים אומללה (ש"א ב:ה). התחיל היוסיפון דורש את המקראות: נאמר בס' ירמיה, אומללה יולדת השבעה" ונאמר בש"א, עד עקרה וגו' מה שם חנה אף כאן חנה. את המקרא שבתפלת חנה פירש היוסיפון לאמר: אותה עקרת הבית אשר ילדה שבעה והיתה רבת בנים, היא היא אשר אומללה! סעד נוסף לדרשתו מצא היוסיפון במקרא השני המסיים את המעשה במדרש איכה. בתהלים מסיים מקרא, אם הבנים שמחה" שורה של פסוקים אשר תחלתה נמצאת אף היא בתפלת

⁵⁰ מגורת המאור (בהוצ' ענעלאו), כרך ב', ע' 337.

⁵¹ שם, כרך ג', ע' 122.

⁵² יוסיפון (דפוס קושטא, ר"ע, וצאצאיו) פרק י"ט; במהדורת גינצבורג טור קכ"ו (ע' 65) ואילך.

⁵³ יוסיפון, פרק פ"ט; במהדורת גינצבורג, טור תפ"ח (ע' 246).

⁵⁴ שם פרק פ"ט (ברפוס ויניציא, ש"ד, דף קל"ו סע"ג ואילך). על גירסת דפוס מנטובה עיין להלן

בהערה 56.

⁵⁵ עיין במאמרו של י. בער (נסמן לעיל בהערה 47), ע' 184 הערה 8.

חנה: מקים מעפר דל מאשפת ירים אביון להושיב עם נדיבים (ש"א ב:ח). היוסיפון ראה את המשך הרברים בתהלים קי"ט: כסיום לדברי חנה, ועל חנה איפוא יאה היה לו למשורר לאמר, אם הבנים שמחה". דרשה זו ודאי נראתה בעיני היוסיפון כי הצד השווה שבשתי האמהות הללו הוא ששתיהן קדשו את שם שמים על ידי בניהן. את תהליך מחשבתו גילה היוסיפון גם בדברים אשר שם בפי חנה אם שבעת הבנים לפני מותה: ותתפלל חנה ותאמר: עלץ לבי ביי' רמה קרני באלהי כי רצה להתנחם על עמו בבני ולהיותם לו לעבדים. רחב פי על אויבי כי לא יכלו לפתות אחד מבני לפנות אל מעשה תעתועיהם אשר לא יועילו ולא יצילו כי תהוה המה...⁵⁵ כן ממשיכה האם לפסוק את פסוקיה של חנה אם שמואל ולפרשם על מעשה שבעת בניה אשר קדשו את השם בימי החשמונאים. מעברו של היוסיפון הכיר איפוא את מעשה האגדה על מרים בת תנחום, אבל נוח היה לו שלא לזחות את שתי הנשים כי הרי נאמר בפירוש במקורות חז"ל כי בימי השמר קרה המקרה ולא הרי הפרטים שבמקורות חז"ל כהרי הפרטים שבמקורו הראשי של ס' יוסיפון, הוא ס' חשמונאים ב.⁵⁵

⁵⁵ יוסיפון, פרק י"ט (ברפוס ויניציא, ש"ד, דף ל"ה ע"ב).

^{55a} כבר העירונו לעיל (בהערה 3) כי נוסח מעשה מרים בת תנחום המובא בפסיק'ר שונה בכמה פרטים משאר נוסחאות הסיפור שבמקורות חז"ל. אחרי בדיקה מפורטת של שנויים אלה הסיק ר"י לוי (REJ, כרך נד [1907], ע' 138-141) כי נוסח פסיק'ר הושפע מנוסח ס' יוסיפון האיטלקי ואך ע"י השפעה זו יש להסביר את ההבדלים שבין נוסח הפסיקתא ושאר המקורות שבספרות האגדה.

ואלה הן ראיותיו של לוי: א) בנוסח איכ"ר לא נאמר דבר על דרך הריגתם של האחים (עיין לעיל הערה 30), ואילו בפסיק'ר נמסר כי מיד נטלוהו ונתנהו בתוך הטיגן ושגנו אותו, והוא העיניו טמש הנוכר בס' חשמונאים ב'. ב) בכל שאר המקורות מסופר כי לאחר מות בניה נפלה מרים בת תנחום מהגון, ואילו בפסיק'ר נאמר כי לאחר מות הבן השביעי נטלו את מרים והרגו אותה, וכן הוא בס' חשמונאים ב'. ג) אך בנוסח פסיק'ר חסר מעשה הנסיון על זריקת הטבעת, ובמקומו אומר הקטן לקיסר: אלך ואימלך באמי. הלך אצל אמו. אמר לה מה את אומרת אשתחוו לעז' או לאו. אמרה לו אמו הא בני מה אתה מבקש שיהיו כל אחיך נתונים בחיקו של אברהם לעתיד לבא? גם בדברים אלה של האם, גם בהיסוסו של הקטן שומע לוי את הד המסופר בחשמונאים יוסיפון. ד) בנוסח הפסיקתא אין האחים מצטטים מקראות אלא הבן הראשון אומר, איני כופר באלהים' וכן שאר אחיו. ובכך מסיים לוי כי, למותר הוא להוסיף כי בספרים החיצוניים אין הילדים מצטטים פסוקים, וכן לא דובר שם על התבולות של המלך. את כל השינויים הללו שבפסיק'ר אפשר להסביר על יסוד ההנחה כי הפסיקתא הושפעה מהיוסיפון ששאב את כל פרטי המעשה אך ורק מס' חשמונאים ב'. אף לוי מודה בפה מלא כי השערותיו זו כרוכה בהשערה שניה, והיא שפסיק'ר מקורה בארץ איטליא.

כבר הוכיחו אחרים שהשערה זו על מקום סדרה של פסיק'ר תלויה בשערה, ואף אם נכונה היא לכבי פסיקתא אחת אין עובדא זו מחייבת או אפילו מקרבת אותה מסקנה ביחס לפסיק'ר כולה (עיין מש"כ הפרופ' תנוך אלבעק בהשלמותו ל"י. ל. צונזן, הדרשות בישראל, ע' 119 ואילך ובהערות). פירוש הרברים, שאין ללמד מפסיקתא אחרת על הפסיקתא המכילה את מעשה מרים בת תנחום.

ואמנם, אם נבדוק בפרוטרוט את השערות של לוי ביחס לספרוננו, מבלי להזקק להשערות השניה על מוצא פסיק'ר כולה, נראה שגם היא אין לה על מה שחסמוך. לא ביוסיפון ולא בספר חשמונאים ב' נאמר כי האם נהרגה ע"י המלך; יתכן שס' חשמונאים ב' התכוין לכך, אבל אף מחבר ס' יוסיפון לא היה בטוח כי האם נהרגה וע"כ הסתפק בדברים סתומים: ויהי ככלותה להתפלל ולשפוך שיחה אל יי יצאה נפשה בדברה עוד ותצא רוחה ותפול על גלמי גויות בניה ותושלך גם היא בארץ עמהם'. גם בנוסח מדרש הגדוליספר המעשיות (עיין לעיל בהערה 3) מאיים המלך על הבן הראשון. עבוד ע'ו ואם לאו אני מענה אותך" ולבסוף נאמר: באותה שעה ענה אותו בכל מיני פורעניות ואחר כך הרגו והרגו אמן אחריהן' ונוסח זה אין לו כל צד שיהא אחר עם נוסח פסיק'ר. הרי שמהריגת האם — ואף מעינוי הבנים — אין להעלות כל מסקנה על מקור הפרטים שבפסיק'ר. יתר על כן, בקשת הקטן

Long Josephon / Bk of Maccabees = 1 literary tradition = Sephardi
 'ס' יוסיפון = ס' חשמונאים ב' + חשמונאים ב'

לא למותר הוא להעיר כי נוסח היוסיפון הקצר אשר אינו קורא לאשה בשמה אינו מסמך לדברי אמתי הכהן את המקרא, אם הבנים שמחה,⁵⁶ וכן בדבריה האחרונים של האם עצמה אין הוא דורש את הפסוקים שבתפלת חנה.⁵⁷ בכ"י אחד קשור היוסיפון הקצר עם שמו של רבנו גרשם מאור הגולה,⁵⁸ ויש איפוא לשער כי הנוסח הקצר היה הנוסח הירוע בצרפת. אם נכונה השערתנו זו מתברר ממילא מפני מה לא הזכיר ר' יוסף בר' שלמה מקרקשונה את שמה של חנה בפיוטו לשבת חנוכה, אורך כי אנפת'; ס' יוסיפון שהיה לנגד עיניו לא כלל בתוכו כל רמז לשמה של האם.⁵⁹ מאידך, כפי שיוכח להלן, אותם הפיוטים המזכירים את שמה של חנה כולם באים אך בספרים ספרדיים ימורחיים.

ד Liturgical Use

מעשה חנה ושבעת בניה מצא לו הד מיוחד בלב האומה והעם קדש את זכרונם בפיוטים שהוכנסו לסדר התפלה לשבת חנוכה ותשעה באב. שנים מהפיוטים שחוברו בשפה העברית מבוססים על ספר יוסיפון, אלא שהראשון (ס' א) יסודו ביוסיפון הקצר ואינו מזכיר את שמה של חנה והשני (ס' ו) יסודו ביוסיפון הארוך ושמה של חנה ידוע לו. שאר הפיוטים העבריים מבוססים כולם על מקורות חז"ל. ואלה הם הפיוטים על מעשה חנה הירועים ל':

א) אורך כי אנפת, לר' יוסף בר' שלמה מקרקשונה.

מקורות: י. דאוורידאן, אוצר השירה והפיוט, כרך א' ע' 67, ס' 1651; כרך ד' ע' 227.

בין החצולומים שבספרות ביה"מ לרבנים באמריקה נמצא אחד מכ"י גרמני המכיל את הפיוט הזה ובשולי הגליון שני ציורים: העליון מראה את אלעזר הכהן מוכן להריגה,

להמלך באמו גם היא אינה מוכיחה על השפעה מנוסח יוסיפון חשמונאים, שכן בקשה זו חסרה לגמרי במקורות אלה; ביוסיפון חשמונאים אנטיוכוס הוא שמבקש מהאם לפתות את הקטן והיא מסכימה לדבר עמו. גם העדרם של המקראות וקוצר הסגנון אינו מוכיח על השפעת מקור חיצוני, כי הרי בנוסח יוסיפון חשמונאים כל ילד נואם דברים קצרים. הוי אומר שנוסח פסיק'ר אינו אלא קיצור מעשה האגדה בשנוי מסורת. הצד השווה היחיד שביוסיפון ובפסיק'ר הוא הזכרת הטיגן, אבל עיניו זה נזכר בפסיקתא רק אנכ אורחא בעוד שביוסיפון ובמקורו עיניו זה הוא רק אחד בין השאר; בפסיקתא, למשל, לא נאמר כלום על ריטוק איברים.

מאידך ניסא, לשוננו של המעשה בפסיק'ר מעידה על מקורותיו ועתיקותו (עיין לעיל ע' קי"ו על בחיקו של אברהם אבינו). נוסח המעשה המובא בקטע עשרה הרוגי מלכות (עיין לעיל הערה 6) שהוא בודאי שאוב מהפסיקתא כולל גם את הפקראות וגם את מעשה הטבעת. כללו של דבר, נוסח פסיק'ר עושה רשם של קיצור נוסח האגדה בצירוף לשנויי מסורת, אבל שנויים אלה אינם נובעים ממסורת יוסיפון חשמונאים.

⁵⁶ ברפוס מנטובה (הוצ' וינצבורג, ע' 246) נמצא שמה של חנה בדברי אמתי (ויילכו ויכינו מקום להם ולאמם חנה'), אבל מלה זו היא כנראה הוספה מאוחרת שכן היא חסרה בכ"י אדלר 1674 (עיין להלן הערה 58) ובנוף המעשה על האם ובניה באותו נוסח של ס' יוסיפון.

⁵⁷ עיין מהדורת וינצבורג טור קליב (ע' 68).

⁵⁸ Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Collection of Elkan Nathan Adler (Cambridge, 1921), p. 42 no. 1674.

⁵⁹ השערותנו על מוצאו הספרדי של השם חנה מחזקות מהעובדא שהדרשה מירמיה טו"ט חסרה במדרש איכה הוצ' בובר ובסדר אליהו. — הרברים בילקוט תהלים רמז תתע"ג (לסוף מזמור קי"ג): ר"א זאת חנה ושבעה בניה' הם כנראה הוספה מאוחרת שהרי בילקוט איכה שאליו מצביעים הדברים הללו לא נקראה בשם זה (עיין לעיל הערה 3). המאירי בבית הבחירה לניטין (הוצ' שלזינגר, ע' 231) קורא לה מרים.

Hanna's name appears only in Sephardi piyyutin

והשני מראה את מעשה שבעת הבנים. הבן הראשון סרוח על המוקד וראשי אבריו מושלכים על הארץ בצד שמאל. מכיון שבפיוט זה אין האם תופסת מקום מיוחד אין היא מופיעה בציור.

ב) אומללה יולדת השבעה, קינה סימן א"ב לחן אשתחווה אפים ארצה. מקור: ס' אלון בכות, 60 לקושי דינים... לזמן בין המצרים... עם סדר תקון חצות וקינות... ועוד אחרת קינה הנקראת קצת חנה... מידי היתה זאת לזכות את הרבים... הצעיר חיים כהן ס"ט... ליוורנו... שנת כי עת לחננה (תרמ"ג) לפ"ק. דף מ' ע"א-מ"א ע"א.

מעשה האם בא בבתים א-ז ומקורו במסורת חז"ל (אולי גיטין נו: ב), ושמה של האם אינו נמסר.

ג) אמללה יולדת השבעה ובטנה נפחה.

מקורות: דאוורדזאן, שם, כרך א' ע' 85, ס' 1845; כרך ד' ע' 229.

ד) אפתח בקינה ואמרר ביללה לא אשבות יומם ולילה.

מקורות: דאוורדזאן, 61 שם, כרך ד' ע' 109, ס' 1918. אלון בכות, דף מג.

ה) בת עמי תיליל בינוניה על חנה ועל שבעת בניה.

מקורות: דאוורדזאן, שם, כרך ב' ע' 87, ס' 1935; כרך ד' ע' 293.

ו) על חנה את לבי אקרעה.

מקור: אלון בכות, דף מ"א ע"א-מ"ב ע"א.

נוסד עפ"י ס' יוסיפון הארוך.

ז) קצת חנה, מעשה חנה בלשון ערבי.

מקורות: עיין אהל דוד לר' דוד ששון, כרך א' ע' 480, ס' 7; ע' 481, ס' 547. כרך

ב' ע' 1034, ס' 907.

ח) שבעה אחים, פיוט על מרים בת נחום (1) ושבעה בניה בלשון פרסי ליוסף יהודי. 62

מקורות: זאב בכר ב' ZDMG כרך 35 (1899) ע' 394 ואילך, ר' JE כרך ז' ע' 322

טור ב'.

בציורן לפיוטים אלה יש למנות גם את ס' צאינה וראינה לר' יעקב בר' יצחק אשכנזי⁶³ אשר הנחיל להמון העם את מסורת חז"ל על התורה והמגילות ובין השאר גם את מעשה האם ושבעת בניה. התלמוד והמדרשים, הפיוטים, וספרים עממיים כגון ס' יוסיפון וס' צאינה וראינה כולם שמשו להשגיר את מעשה האם ושבעת בניה בפי העם על כל שכבותיו ולעשותו לאחת המפורסמות שבאגדות ישראל.⁶⁴

⁶⁰ הספר מוסר פיוטים בשפה הערבית וברור שהוא מכוון ליהודי המזרח. — הריני מביע את תודתי לרב חיים ליברמן, ספרן אוצר הספרים של הרבי מליבאוויטש, שהעירני על ספר זה ועל הפיוטים הכלולים בו, ושהואיל בטובו להעמיד את הספר ברשותי לזמן מה.

⁶¹ לפיוט זה הנמצא בסדרני ארבע תעניות כמנהג הספרדים הפנה את תשומת לבי ד"ר שמעון ברנשטיין והניי מודה לו על כך.

⁶² תיתי לו לר' ארנסט מיינץ שהעירני על פיוט פרסי זה ועל מה שנכתב עליו.

⁶³ ס' צאינה וראינה פרק חורבן בית המקדש. הריני אסיר תודה לר' יצחק ריבקינד על שהעירני על מציאות המעשה בספר זה.

⁶⁴ על מקום קבורתם של חנה ובניה צצו אגדות אף בקרב ישראל; עיין עליהן זאב וילנאי, מצבות קודש בארץ ישראל (ירושלים, תשי"א), ע' רפב-רמג.

האבננה ואנט שיר ו...
עם שנה אנכי דהול אלהי כמנוחה
לבי דברך בלה זנתים מלהונכי

הלוא יאחו צדיק דרבו הפרחור!
הישיש משוריו נהרה
המקור היצפירי
יקווי הראש והרגל
טוזכור את כל התלא
לענה ונחל אהלה עולם

ואביעה עירי מקרה שי
הימיה הייתה וקלה פאט ביה

ל גברו ויטעפה
הרומיה וימיה
היפשו

ציור מימי הביניים לפיוט, אורך כי אנפת' (עיין ע' קכא, ס' א.)